

Transformacija poljoprivrednih gospodarstava i kreditiranje ruralnih sredina

Vladimir Stipetić

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, Hrvatska

SAŽETAK Autor razmatra ulogu financija, one snage što je nakon prodora novčanog gospodarstva – jer novac postaje glavno sredstvo razmjene i mjerilo vrijednosti – omogućila stvaranje *ekonomski održivog poljoprivrednog gospodarstva* s paritetnim dohotkom gradskome. Autor pokazuje kako je pretvorbu naturalnog seljačkoga gospodarstva u robno, tržišno omogućilo hipotekarno kreditiranje razvoja proizvodnje niskoakumulativnih i zaduženih gospodarstava. U prvom dijelu rada prikazana je uloga zadružnih kreditnih ustanova u Hrvatskoj. Zbog zaduženosti, vrlo ograničena tržišta i malene kupovne snage te nepostojanja novčarskih ustanova, nakon ukidanja kmetstva u 19. stoljeću, a osobito kad je europska agrarna kriza 1873. pogoršala ionako katastrofalan položaj seljaka, kredit je kao glavni uvjet pretvorbe seljačkoga gospodarstva u robno i tržišno, i za njegov razvoj, omogućen jačanjem poljoprivrednog zadrugarstva čiji su prvi i glavni oblik bile zadružne kreditne institucije, uglavnom prema modelu austrijskih Reiffeisen seoskih štedionica. Od 1864. kad je prva takva zadruga osnovana do 1913. broj vjeresijskih zadruga u Hrvatskoj i Slavoniji porastao je na 832 a kreditni potencijal zadružnih kreditnih institucija u 22 godine povećan 11 puta! Pomoću kredita hrvatsko je selo uhvatilo korak s razvitkom kapitalizma u Srednjoj Europi – seljak se osamostalio, postao mali poduzetnik, koji traga za novim načinima proizvodnje, boreći se za veći prihod gospodarstva. Drugi dio rada je raščlamba uloge kreditiranja u razvoju poljoprivrede nakon tehnološke revolucije u drugoj polovici 20. stoljeća, koja je glavnim uvjetom postavila racionalizaciju i snižavanje troškova po jedinici proizvoda. U poljoprivredi se na globaliziranom tržištu može održati samo onaj proizvođač, koji ostvaruje dohodak paritetan onom u nepoljoprivrednim djelatnostima (u potonjim se dohotke stalno povećava). Posljedice su bile nagla preobrazba strukture poljoprivrednih posjeda – smanjivanje broja gospodarstava i usporedno povećavanje posjeda preostalih gospodarstava (u razvijenim zapadnim zemljama 20. stoljeće preživjelo je tek oko 15% gospodarstava, povećavši prosječnu površinu tri do pet puta), te stalan rast investicija po farmi (za mehanizaciju, uvođenje inovacija, kupovinu zemljišta i povećanje stočnog fonda). Investicije nije moguće namiriti iz tekućeg dohotka gospodarstva nego uzimanjem kredita za što su razvijene zemlje stvorile diverzificiran poticajan sustav kreditiranja. Budući da Hrvatska po tim pokazateljima zaostaje, a hrvatska poljoprivreda i ruralni prostor na početku 21. stoljeća su u krizi, autor drži neodložnom odlučnu akciju, kako bi se neophodnim promjenama bankarskog sustava osigurali uvjeti revitalizacije njezina ruralnog dijela.

Ključne riječi: seljačko poljoprivredno gospodarstvo, kriza, ruralni razvoj, zadrugarstvo, kreditiranje (vjeresijske zadruge).

Primljeno: 12. travnja 2005.

Prihvaćeno: 25. travnja 2005.

Prošlo je već osamdesetak godina otkad je Miroslav Krleža postavio pitanje: Što zapravo znače ti milijuni podunavskih seljaka, koji stoljećima gacaju kroz panonsko blato i gube se u panonskim maglama? I što smo mi, građani s asfalta, učinili da tom seljaku bude bolje, koliko smo osjetili svoju sudbinsku povezanost sa selom, iz kojeg smo svi ponikli, svejedno je li to bilo u prvoj ili u trećoj generaciji.

U minulih 160 godina naše se selo bitno promijenilo: 1848. ukinuto je kmetstvo, koje je sputavalo seljaštvo; seljak je postao vlasnik zemljišta, kojeg je i dotad obrađivao, *poduzetnik*, koji je naglo uletio u novčano gospodarstvo. Dotad je naš seljak bio dominantno prirodan proizvođač: proizvodio je za pokriće potreba vlastite obitelji, a najveći dio svojih obveza spram feudalca plaćao je u naturi (plodinama, radnom snagom i prijevozom). Novčano je gospodarstvo sredinom 19. stoljeća bilo zastupljeno tek marginalno.

Nos ukidanjem kmetstva prodire novčano gospodarstvo: novac postaje glavno sredstvo razmjene (i otplate duga negdašnjemu feudalnom gospodaru). To je sada mjerilo vrijednosti; umjesto negdašnje seoske solidarnosti, sve se češće pojavljuje racionalan individualizam. Teži se boljem životu, čije predodžbe stvara grad, s boljim stanovanjem (vodovodom, strujom i kanalizacijom), odjećom, obućom i drugim predmetima više životne razine.

Počinje stoljetna borba ruralnih područja za sustizanje, u životnim prilikama, daleko odmaklog grada, borba što ni do danas nije završena. I koliko god selo uspijevalo u poboljšanju životnih prilika, grad je u minulih 160 godina stalno odmicao od prilika u ruralnim sredinama. To je magnetski privlačilo u grad seoske mladiće i djevojke, koji su napuštajući poziv voditelja i odlazeći izvan poljoprivrede, tražili ispunjenje životnih ideala.

Taj proces opisan je, šesto i različito (Stipetić, 1959., 1992., 1993.), u svjetskoj i domaćoj literaturi, pa ga ovdje ne mislim ponavljati. Želim samo upozoriti na u nas zapostavljenu snagu, koja je omogućila u razvijenom svijetu poljoprivrednicima nadvladavanje kompleksa trajnog zaostajanja za gradom, pretvaranja poljoprivrednika u pariju društva blagostanja, kakvo se stvaralo. Upravo su *financije* omogućile preobrazbu poljoprivrede u mnogim zemljama, stvarajući *ekonomski održivo poljoprivredno gospodarstvo* koje se s paritetnim dohotkom prema gradu uspijevalo uzdignuti iznad zaostalih ruralnih sredina. Ovaj rad ograničujem na taj presudan aspekt stvaranja prosperitetnih ruralnih sredina.

Značajan čimbenik, naime, stvaranja »održiva poljoprivrednoga gospodarstva« (kako ga naziva suvremena agrarna ekonomija) bio je omogućen kreditnim izvorima, uz pomoć kojih se moglo transformirati iz prošlosti izniklo tradicionalno prirodno seljačko domaćinstvo. U minula dva stoljeća u dva su razdoblja poljoprivrednici bili na raskrižju – i u oba slučaja na postignute (ne)uspjehe presudno je utjecala dostupnost poljoprivrednih kredita.

I.

Sredinom 19. stoljeća (1848.) dolazi do oslobođenja kmetova u Hrvatskoj od feudalnog gospodarstva. Godine 1848. u Hrvatskoj je 555 feudalnih posjeda posjedovalo čak 22.710 kmetskih selišta¹ na kojima je živjelo gotovo 60.000 seljačkih domaćinstava (ne računajući Vojnu krajinu, u kojoj nije bilo feudalnih posjeda). Seljaci su vlastelinima plaćali danak u više oblika rente: novčanoj (godišnje u rasponu od 1 do 70 forinta po selištu), radnoj (to je tlaka, koja se širi i postaje sredinom 19. vijeka u nas glavni oblik feudalne rente) i prirodnoj (feudalcu se daje devetinu prinosa zemlje). Osim toga, kmet je obavezan dati desetinu svega prihoda crkvi. To ogromno opterećenje seljačkog posjeda prouzročilo je nezadovoljstvo u selu, pa se u liberalne inteligencije pojavljuju ideje, prema kojima bi trebalo osloboditi kmetove, jer je njihova »sloboda protuotrov bune« (Szechenyi); to podržava i Lajos Kossuth, zahtijevajući da feudalcu sami provedu »oslobođenje kmetova, kako odgovara njihovim interesima«. Takvom se stavu pridružuju i zastupnici Hrvatskog sabora, dajući 1847. svojim poklisarima na Ugarskom saboru sljedeću instrukciju: »ako se izrekne načelo odkupljenja od urbarskih dužnosti i desetaka, neka nastoje da se gospoština sahrani potpuna i nagrada i naknada«. Ali je Hrvatski sabor svjestan da kmet nema tolikih novčanih sredstava, pa hoće da se radi »potpune naknade gospodi uredi hipotekarni kredit za tu svrhu«.

No Hrvatska u to doba nema novčarskih institucija, koje bi dale takav hipotekarni kredit. Prva banka u Hrvatskoj, *Prva hrvatska štedionica* osnovana je tek 1846. godine i ona raspolaže tada tek skromnim kapitalom. Na Ugarskom saboru o tome se vodila duga rasprava 1847., ali se zbog sukoba Gornjega i Donjeg doma nije moglo donijeti jasan zaključak. No vrijeme brzo leti, te izbija revolucija u Francuskoj (veljača 1848.). Odjek je bio golem u cijeloj Europi: seljaci odbijaju plaćati rentu, prijeti buna seljaka (Gajeve novine pišu kako se »seljaci pripremaju ka krvavom poslu, a otpora nema«), pa sada u Ugarskom saboru u samo tri dana donose Zakon o oslobođenju kmetova, i to jednoglasno (18. ožujka 1848.).² Budući da Zakon donosi feudalni parlament, u njemu piše kako »prestaje svako kmetsko podavanje zauvijek«, ali se »naknada štete zemaljskoj gospodi stavlja pod zaštitu opće pravednosti, a država će dati glavnica, koja će zemaljskoj gospodi dati punu naknadu«. Kralj Ferdinand V. sankcionira Zakon o ukinuću urbarskih podavanja 8. travnja 1848.

¹ Seliste u Hrvatskoj imalo je 29 jutara, a u Slavoniji 32 jutra oranice (Bičanić, 1952.: 77). Š. Popović (1993.) navodi 605 vlastelinskih imanja, sa 58.442 seljačka domaćinstva, s prosječno 10 članova.

² Hrvatski parlamentarci u Ugarskom saboru opravdavaju se u Novinama dalmatinsko-hrvatsko-slavonskim (30. ožujka 1848.) radi brzine, kojom je zakon donesen, kao i njegovim sadržajem, prijetećom seljačkom bunom »Zar smo mogli čekati da se kakav Gubec pojavi i seljake protiv plemstva pobuni?... Mi smo dali što se više ne može uskratiti«.

Jelačić svojim pismom od 25. travnja 1848. samo potvrđuje tu odluku, što prihvaća i hrvatski Sabor u lipnju 1848. te potvrđuje novim Zakonom o ukinuću kmetstva (u srpnju 1848.).³ No s time se pravno oslobodenje kmetova nije završilo, jer se feudanci stalno pokreću inicijative da se zadrži kmetstvo.⁴

I nakon ukinuća kmetstva nailazi pravi ekonomski problem: kako prirodno seljačko (do jučer kmetско) gospodarstvo pretvoriti u robno, novčano, koje će biti u stanju dobiveno zemljište otplaćivati novcem; plaćati poreze u novcu; kupovati nužne stvari na tržištu (kmetovi u pravilu nemaju ni vlastitog poljoprivrednog oruđa, a o drugim potrebama da ni ne govorimo). Tržište je tadašnjem hrvatskom seljaku bilo ograničeno, gradovi su nerazvijeni, a i kupovna im je snaga mala. Kredita niotkud – jer banaka nema. Da bi se proizvelo više i bolje, trebalo je više proizvodnih sredstava, što ih je seljak mogao kupiti samo uz pomoć kredita. U toj novostvaranoj kapitalističkoj poljoprivredi najznačajnijim sredstvom unaprijedjenja proizvodnje postaje kredit, budući da štednja u gospodarstvu nije u stanju osigurati veće svote. A kao i u mnogim drugim seljačkim zemljama (Hrvatska ima još 1880. otprilike 90% poljoprivrednika) i ovdje kapitala premalo. Odakle namaknuti kredite za poljoprivrednike – vječito je pitanje. Zadrugarstvo, sa štedno kreditnim odsjecima (što je bio odgovor agrarno-ekonomske misli u posljednjoj trećini 19. stoljeća), u nas se pojavljuje u većim razmjerima tek početkom 20. stoljeća.

No taj nedostatak kredita nije jedina nevolja hrvatskog sela (ona nikad ni ne dolazi sama – kaže poslovice). Godine 1873. nastupa europska agrarna kriza (Bičanić, 1937.), koja je ionako malene novčane dohotke seljaka još umanjila (dok novčane obveze ostaju jednake). Cijene pšenice i raži smanjuju se od 1873. do 1895. za dvije trećine (od 15,8 na 5,7 forinta), pa su se novčane obveze seljaka (mjereno količinom isporučena žita) utrostručile u tom razdoblju. A državna je vlast još i povećala poreze.

Katastrofalan položaj seljaka u takvim okolnostima olakšavaju, međutim, dvije pojave. Jedno je širenje željezničke mreže, što omogućuje otpremu robe na tržišta Beča i Praga. Prva je pruga u Hrvatskoj, od Siska preko Zagreba do Zidanog Mosta, puštena u pogon 1862. godine (što je bila veza s Bečom i Trstom). A onda

³ Taj zakon dugo nije bio na snazi, budući da ga Sabor ne šalje caru na potvrdu, Hrvatska delegacija, nakon 1849., zahtijeva da se briše neke odredbe (o prepuštanju šuma i pašnjaka seljacima), što Bach odbija. Godine 1853. donosi Hrvatski sabor treći propis o rastećenju zemljišta, kojeg se nije smatralo pravno valjanim, pa je tek odlukom Sabora od 1876. taj propis stekao punu pravnu valjanost (28 godina nakon donošenja propisa u Ugarskom parlamentu!).

⁴ Tako barun Franjo Kulmer, nakon pobjede kontrarevolucije u 1849., predlaže da se ponovno uspostavi kmetstvo, na što mu u Saboru odgovara trgovac A. Vranjicani: »Da nas Bog oslobodi takovog koraka, to bi bio najsigurniji put da izazovemo drugu revoluciju. A nama je dosta bilo prve« (Bičanić, 1952.: 126).

nastupa širok front izgradnje pruga – od Žaknja do Rijeke (1873.), od Ljubljane do Rijeke i Pule, gradi se brojne pruge u Slavoniji itd. Glavni izvozni proizvod hrvatskog sela bila je tada stoka, mada joj se cijene zbog toga ne smanjuju, pa prodaja žive stoke raste, te postaje glavnim izvoznim proizvodom Hrvatske (od 1896. do 1913.).

Drugi je čimbenik bilo jačanje poljoprivrednoga zadrugarstva, pri čemu isprva glavni oblik čine zadružne kreditne institucije (u nekim ih krajevima nazivahu *posujilnice* – prema slovenskom nazivu). Njihov nastup počeo je u Dalmaciji i Istri, uglavnom prema modelu austrijske Reiffeisen seoske štedionice. Prva je takva zadruga osnovana već 1864. godine u Korčuli pod imenom *Blagajna uzajamne vjeresije*. U Istri istaknuti narodni preporoditelji osnivaju zadruge. Tako Matko Laginja 1885. osniva *Gospodarsku zadrugu za gornji del sudbenog Kotara Volosko*; Dinko Vitezić osniva iste godine *Gospodarsku zadrugu za sudbeni kotar Krčki*, a 1890. osniva se *Gospodarska posujilnica* u Puli (koja je, za razliku od većine zadruga, poslovala po uzoru na Schultze-Delitschov tip). Na prijelomu stoljeća polet osnivanju štedno-kreditnih institucija daje i krčki biskup Anton Mahnič, sljedeći uspješan primjer iz Slovenije. Na to se nadovezuje širok pokret osnivanja takvih zadruga u Hrvatskoj i Slavoniji, potpomognut i djelatnošću političkih stranaka, u prvome redu Hrvatske seljačke stranke. U Hrvatskoj i Slavoniji prva je takva zadruga osnovana u Končanici (1899.), koja je ponosno istaknula u naslovu *Prva hrvatsko-slavonska seljačka štedna i pripomoćna zadruga*. To je bila prva grudva, koja je u Hrvatskoj i Slavoniji pokrenula lavinu osnivanja sličnih institucija.

Antun Radić, već na početku djelatnosti (u prvome godištu *Doma* iz 1900. godine) tuži se kako »hrvatski seljak ne može lako dobiti kredita«, a postojeće banke »najmanje kredita daju seljaku, a najviše trgovcu i fabrikantu na mjenicu«. I zato preporučuje »ako hoćemo da seljaku damo kredit treba urediti posebnu samo seljačku banku«. A. Radić zagovara i hrvatske štedionice, koje će »pomagati narodnomu obrtu i trgovini«, kojima bi upravljali »najumniji i pravi rodoljubi, a ne spekulanti«. U tome smjeru A. Radić (1901.b) podržava osnutak »Hrvatske poljodjelske banke«, koja bi »organizovala i podigla hrvatsko poljodjelstvo«. Da bi je se osnovalo, seljak mora prethodno pristupiti u zadrugu. A. Radić u članku *Hrvatska poljodjelska banka* (1901.a) apelira »idite brzo k svome župniku ili, ako imate drugog pametnog i školovanog prijatelja, složite 'Hrvatsku seljačku zadrugu' pa eto novaca onome komu treba i koji je vrijedan da mu se pomogne«. Kad je poljodjelska banka bila osnovana, A. Radić je očekivao da će ona davati povoljne zajmove seljačkim zadrugama, pa u članku pod znakovitim naslovom *Može li se sloboda kupiti zlatom?* (1902.a) zahtijeva da se zadruga osnuje što više, jer će time seljak pokazati kako su oni »ljudi i braća, koji su spremni jedan drugome pomoći«. Pun je hvale za osnovane »seoske blagajne« u članku u kojem analizira uspjehe takve zadruge u Jesenicama kraj Splita (1902.b), koje bi »uz dobre vode« narod hrvatski imale »doista preporoditi na novi život«. Sam Antun Radić bio je među osnivačima Hrvatske poljodjelske banke.

No brzo je izgubio vjeru u tu banku. Već 1904. tužno zaključuje kako ta banka nije ispunila seljačka (i njegova) očekivanja, pa se »gubi vjera da bi kakva banka pomogla narodu«. Već poslovanje prvih godina pokazalo je Radiću (1904.) da je ona bila »samo banka, jedna kao i druga« (jer je poslovala s visokim profitom), pa se pita, ako je tako, »zašto smo onda svi skupa varali narod, da će mu ta banka biti spas«. No i dalje zagovara osnutak »vjeresijskih zadruga« koje će djelovati u seoskim sredinama. Rezultanta je toga bila prava »eksplozija« širenja vjeresijskih zadruga, kojih je u Hrvatskoj i Slavoniji od 1900. do 1913. osnovano čak sedamstotina (nasuprot samo 148 u prethodnih pedeset godina!). Dinamiku osnivanja novčarskih institucija u Hrvatskoj i Slavoniji prikazuje tablica 1. Seljaci su, otkidajući nerijetko od usta, štedjeli, ulagali u svoju vjeresijsku zadrugu, koja je davala kredite onima kojima su bili najpotrebniji. U pravilu to su malene svote, ali kako ih se davalo poduzetnim seljacima, s razvojnim projektima, donosili su veliki prirast proizvodnje.⁵ Kako sam to pokazao prije puno godina, razdoblje jačanja zadružnih kreditnih institucija, donijelo je i znatno povećanje poljoprivredne proizvodnje (Stipetić, 1959.). Kreditne institucije u Hrvatskoj i Slavoniji raspolagale su godine 1913. s gotovo milijardom kruna potencijala, spram samo 90 milijuna u 1891. (povećanje za 11 puta za 22 godine!). Taj iznimno povećan kreditni potencijal omogućio je hrvatskom seljaku da prebrodi tegobe (agrarne krize, a potom i filoksere, koja je osobito pogodila vinogradare) i da nadvlada posljedice zaostajanja što se zbivalo u razdoblju od 1848. do 1895. godine. Poljoprivredni su krediti, ponajprije posredstvom zadružnih kreditnih organizacija, omogućili hrvatskom selu da uhvati korak s razvitkom kapitalizma u Srednjoj Europi. Seljak se zahvaljujući i raspoloživom kreditu osamostalio, postao mali poduzetnik, koji traži nove načine proizvodnje, boreći se tako već prihod svog gospodarstva.

Međutim, taj se uspon poljoprivrede nije održao. Nailazi Prvi svjetski rat, donoseći velike gubitke u ljudskim životima. Agrarna reforma nakon rata povećava u stanovitoj mjeri seljakov zemljišni posjed, ali 1926. nastupa agrarna kriza, s velikim smanjenjem cijena. Zaduženi seljaci nisu bili više u stanju otplaćivati kredite. Banke i zadružne štedionice zato su primorane uskraćivati poljoprivredi i ono malo sredstva, što su ih dotad davale za poljoprivredu. Država želi to riješiti stva-

⁵ Stotinu godina nakon hrvatskog iskustva počelo se govoriti o velikim potencijalima takvog posla, kojeg sada nazivaju *mikrofinanciranje*. Tako jedan ugledan časopis (*Insights* – Dec. 2004.) piše: »Širom svijeta siromašni ljudi nemaju pristupa financijskim uslugama, koje mi danas smatramo kao normalne. Financijske institucije – banke, osiguravajući zavodi i drugi, općenito drže da četiri petine čovječanstva čine slabo profitabilno tržište i svu su svoju pažnju poklonile onoj imućnoj petini. Tek je razvoj mikrofinanciranja u zadnjih 10 godina pokazao kako su siromašni ljudi sposobni prihvatiti kredit«. Danas ima, kaže taj izvor, »oko 3000 takvih institucija, koje malim kreditima servisiraju više od 70 milijuna poljoprivrednika«. Zato trijumfalno zaključuju kako je »mikrofinanciranje« »dobitna vizija koja je na permanentnoj osnovi u stanju pružiti pomoć sve većem broju siromašnih ljudi«. Ta, za zapadnu financijsku literaturu nova iskustva, u suštini su dobila potvrdu u Središnjoj Europi na početku 20. stoljeća, iz njih su izrasli kasnije veliki novčarski zavodi (poput Reiffeisen banke, koja je objedinjavajući zadrugu prerasla negdašnje seoske »okvire«).

ranjem Privilegirane agrarne banke (1929-PAB), koja je počela davati hipotekarne kredite poljoprivrednicima. Ali sredstva su ograničena, pa je samo otprilike 20.000 gospodarstava dobilo taj kredit (tek 1% tadašnjeg broja poljoprivrednih gospodarstava). Krizu Kraljevina Jugoslavija pokušava riješiti *Zakonom o zaštiti zemljoradnika*, kojim proglašava moratorij seljačkih dugova. Četiri godine potom donesena je *Uredba o likvidaciji zemljoradničkih dugova*, kojom su smanjene dužničke obveze seljaka, ali je i dalje ostalo uvjerenje kako su ulaganja u poljoprivredu nesigurna, neizvjesna, što smanjuje još više masu kredita za poljoprivredu. Tome nastoji doskočiti akcija *Gospodarske sloge*, ali je ona došla tek 1937., pa se nije mogla bitnije osjetiti u modernizaciji poljoprivrede. Ona je bila posve onemogućena izbijanjem Drugoga svjetskog rata.

Tablica 1.
Novčarske institucije u Hrvatskoj i Slavoniji, 1870.-1913.

Godina	Broj novčarskih institucija			Ukupno
	Banka	Štedionica	Vjeresijske zadruge	
1870.	2	8	4	14
1875.	6	32	23	61
1880.	5	33	18	56
1885.	6	39	49	94
1890.	7	41	46	94
1895.	12	50	61	123
1900.	19	75	148	242
1905.	33	97	642	772
1910.	52	137	744	933
1913.	61	146	832	1.039

Seljačka gospodarstva ostala su tako zaostala, neprilagođena promjenama, što su se zbivale u poljoprivredi svijeta, a to su još više otežali veliki gubici u poljoprivredi tijekom Drugoga svjetskog rata.

II.

Druga polovica 20. stoljeća unijela je u poljoprivredu svijeta vrlo složenu tehnološku revoluciju: uz mehanizaciju glavnih poljoprivrednih operacija, povećava se uporaba mineralnih gnojiva i sredstava za zaštitu bilja; selekcijom su stvorene nove, visokoprinosne sorte bilja, a genetskim poboljšicama ide se i dalje; u stočarstvu su stvorene nove racionalnije proizvodnje (od proizvodnje brojlera i farma

jaja, do mliječnih stada, brzog tova svinja i drugog). Napredak agrarne ekonomije kao spoznajne i analitičke discipline stalno je djelovao na daljnju racionalizaciju i snižavanje troškova po jedinici proizvoda.

Otkad je svijet zahvatila globalizacija, i poljoprivredna je djelatnost u svim zemljama brzo osjetila posljedice. Na svjetskom tržištu poljoprivrednih proizvoda komparativne su prednosti dobivali proizvođači koji su brzo prihvaćali inovacije u proizvodnji. I obrnuto, u zemlje u kojima je taj proces bio spor, slijevali su se poljoprivredni proizvodi, proizvedeni s novim, nižim troškovima proizvodnje po jedinici proizvoda, potiskujući tradicionalnu domaću proizvodnju. Taj je proces dominantan, nezadrživo prodire u sve pore suvremenog svijeta, zahtijevajući brzu prilagodbu poljoprivrede u svim zemljama novim uvjetima.

To se naročito odrazilo na nova načela ekonomike poljoprivrednih posjeda. Danas je opće prihvaćen kriterij da se u poljoprivredi može održati samo onaj poljoprivredni proizvođač koji stječe dohodak jednak onome u nepoljoprivrednim djelatnostima. Budući da se dohoci izvan poljoprivrede stalno povećavaju, i poljoprivredni proizvođač mora ostvarivati sve veći dohodak povećanom proizvodnjom, na osnovi rasta prinosa ili povećanja vlastitoga gospodarstva. Najčešće to ide zajedno. To je omogućilo naglu preobrazbu strukture poljoprivrednih posjeda: gospodarstva se prostorno šire, kupujući zemlju od onih koji napuštaju poljoprivrednu djelatnost. To je danas univerzalan proces.

Tablica 2. prikazuje dinamiku smanjivanja broja poljoprivrednih gospodarstava u europskim zemljama (onima u EU) i USA. Podaci će, vjerujem, mnoge iznenaditi: u Njemačkoj, Belgiji i Francuskoj 20. je stoljeće »preživjela« tek jedna desetina gospodarstava s početka stoljeća. Broj gospodarstava na početku 21. stoljeća čini tek trećinu broja s početka 20. stoljeća u USA, Irskoj, Španjolskoj, Švedskoj i Finskoj, a tek se četvrtina negdašnjih gospodarstava »očuvala« tijekom 20. stoljeća u Danskoj. Prepolovio se broj gospodarstava u Italiji, Nizozemskoj, Engleskoj i Austriji – među analiziranim zemljama. Najveće smanjenje broja poljoprivrednih gospodarstava, lako je zamijetiti iz podataka u tablici, zbilo se u drugoj polovici 20. stoljeća. I to ponajvećma zbog aktivne državne politike, koja je poticala i subencionirala stvaranje ekonomski održiva gospodarstva.

Zahvaljujući tim tendencijama silno se povećala prosječna veličina poljoprivrednih gospodarstava, kako pokazuju podaci u tablici 3. Prosječna veličina seljačkoga gospodarstva u Francuskoj povećala se više od 3 puta u razdoblju od 1950. do 2001. godine – sa 14 na 47 hektara; u Danskoj u istome razdoblju sa 17 na 48 hektara, u Engleskoj s 27 na 79 hektara, u Švedskoj s 12 na 38 ha. Na taj način europska se poljoprivreda približava posjedovnoj strukturi u Sjevernoj Americi i Australiji, zemljama koje sada diktiraju cijene na svjetskom tržištu poljoprivrednih proizvoda (napose žita). Smanjenje agrarnog protekcionizma, koje Zapadna Europa mora provesti slijedeći zaključke GATT-a i WTO-a, nastoji se neutralizirati povećanjem veličine seljačkih posjeda, što država potpomaže sredstvima i vlastitim i onima, što ih osigurava proračun Europske Unije.

Tablica 2.

Broj poljoprivrednih gospodarstava u zemljama Europske Unije i USA tijekom 20. stoljeća

Zemlja	Broj gospodarstava (u tisućama) oko godine					
	1900. ¹⁾	1950.	1967.	1975.	1987.	2000.
Belgija	830	...	215	138	93	62
Njemačka	5.558	1.647	1.246	908	705	472
Francuska	5.703	2.286	1.708	1.315	982	664
Italija	4.931	9.512	2.981	2.664	2.784	2.152
Nizozemska	183	...	247	163	132	102
Danska	250	207	180	132	87	58
Irska	516	228	217	142
Engleska	520	367	...	281	260	233
Grčka	1.030	953	814
Španjolska	(3.500)	1.792	1.287
Austrija	...	432	222	200
Švedska	338	282	165	140	99	89
Finska	271	260	166	...	105	81
USA	5.737	4.782	3.035	2.314	2.088	2.030

¹⁾ Prema: Wl. Woytinsky: Die Welt in Zahlen, Mosse, Berlin 1925, Drittes Buch (Landwirtschaft);
Izvori za europske zemlje 1950.-2001. godine: EU – Eurostat 1953-2003, Bruxelles 2003.;
Izvor za SAD 1950.-2001. godine: US Statistical Abstract of the United States.

Tablica 3.

Prosječna veličina posjeda u nekim zemljama svijeta, 1900.–2000.

Zemlja	Prosječna veličina posjeda (u hektarima) oko godine			
	1900.	1950.	1970.	2000.*
Belgija	3,5	...	8	24
Njemačka	5,9	8	12	25
Francuska	8,8	14	20	47
Italija	...	5	7	8
Nizozemska	16,0	...	9	20
Danska	8,0	17	22	48
Irska	15,6	...	25*	40
Engleska	25,0	27	51	79
Grčka	9	11
Španjolska	(13,0)	...	18	24
Austrija	...	18	15*	17
Švedska	11,0	12	23*	38
Finska	10,5	15	16	31
USA	59	86	150	186
Kanada	50	110	270	310
Australija	276	640	...	1.100
HRVATSKA	5	4	3	3

* Bez šumskog zemljišta u gospodarstvima

* Izvori: kao u tablici 2.

Hrvatska zaostaje u tome: prosječna se veličina seljačkog posjeda u nas smanjuje! Morat ćemo stoga već i prije ulaska u Europsku Uniju poduzeti sve kako bi se stvorilo »ekonomski održivo poljoprivredno gospodarstvo« (kako ga naziva suvremena agrarno-ekonomska misao).

Hrvatska poljoprivreda, međutim, ne uspijeva držati korak s takvim svjetskim kretanjima. Gubici poljoprivrede tijekom Drugoga svjetskog rata bili su potencirani kampanjom kolektivizacije sela (1947.-1953.) te politikom »prvobitne« socijalističke akumulacije (s niskim cijenama poljoprivrednih proizvoda i visokim cijenama industrijskih). Službena politika stvorila je, doduše, poljoprivrednu banku, ali je ona kreditirala državne poljoprivredne kombinete, zaobilazeći gotovo u cijelosti seljake. Napredak što ga je selo ipak postiglo od 1953. do 1985. godine bio je u najvećoj mjeri financiran štednjom stotina tisuća radnika, koji su otišli u inozemstvo i tamo stečene zarade usmjerili na poboljšice u poljoprivrednoj proizvodnji (tako se financiralo kupovinu mehanizacije, poboljšice u stanovanju, uporabu mineralnih gnojiva itd.). U mnogo manjoj mjeri to je bila posljedica razvitka zadrugarstva (»kooperacije«), pastorčeta socijalističkog poljoprivrednog sustava.

Sve te tegobe povećala je i Domovinski rat, voden ponajviše na ruralnim, seoskim prostorima. Tako je hrvatska poljoprivreda stupila u 21. stoljeće bremenita tegobama.

Hrvatska poljoprivreda je na početku 21. stoljeća u krizi. Pokazuje to cijeli niz pokazatelja, od kojih ističemo ove:

- (1) Volumen poljoprivredne proizvodnje u četverogodištu 2001.-2004. bio je manji od proizvodnje prije četvrt stoljeća (prosjeak 1976.-1980). Smanjena je proizvodnja po stanovniku, jednako žita i stočnih proizvoda.
- (2) To je posljedica dviju usporednih tendencija u proizvodnji:
 - (a) Povlačenja iz proizvodnje znatnoga dijela obrađenih i drugih zemljišta. Statistika daje o tome različite podatke. Prema podacima na temelju katastra redovita statistika smatra da se čak četvrtina oraničkih površina ostavlja na ugaru; popis poljoprivrede iz 2003. ide i dalje, jer nalazi da se obrađuje samo 802.000 hektara oranica (55% u katastru evidentiranih površina). Još su porazniji podaci popisa za vinograde i voćnjake. Prema zadnjem popisu poljoprivrede (2003.) obrađuje se manje od polovice dotad iskazivanih površina pod trajnim kulturama. Sve to uzrokuje stagnaciju i nazadak biljne proizvodnje (tablica 4.).
 - (b) U stočarstvu je zabilježen pad proizvodnje, pri čemu je broj grla krupne stoke smanjen na 40% onoga prije trideset godina (1975.), dok je broj svinja smanjen za petinu (u odnosu na istu godinu) (vidi tablicu 5.).

Tablica 4.

Proizvodnja žita u Hrvatskoj u odabranim petogodištima, 1900/4. – 2000/4.

Petogodište	Godišnje proizvedeno (tisuća tona)					Ukupno žita*
	Pšenice	Raži i napolice	Ječma	Kukuruz	Zobi	
1910-1914.	349	88	72	573	74	1.479
1935-1939.	466	66	86	923	74	1.631
1950-1954.	374	63	62	606	50	1.159
1970-1974.	1.099	24	100	1.754	53	3.032
1980-1984.	1.168	16	163	2.395	62	3.806
1985-1989.	1.241	17	164	2.349	52	3.826
1990-1994.	1.079	11	145	1.811	49	3.098
1995-1999.	806	6	114	1.985	46	2.962
2000-2004.	899	5	154	1.955	46	3.063

* Uključuje i neiskazana žita (pir, proso, heljda, krupnik)

- (3) Smanjena proizvodnja, uz rastuće potrebe stanovništva, rezultirala je smanjenjem izvoza poljoprivrednih proizvoda uz istodobno silno povećanje uvoza. Ta je tendencija konstantna, a vrhunac dostigla u 2004. (kad je deficit prehrambenih proizvoda u vanjskoj trgovini iznosio gotovo milijardu dolara).
- (4) Osnovni je uzrok tim negativnim tendencijama neprilagođavanje hrvatske poljoprivrede modernoj poljoprivredi. U uvjetima globalizacije, s postupnim napuštanjem agrarnog protekcionizma, tu novo stvorenu poljoprivredu obilježuje stalno smanjenje troškova proizvodnje po jedinici proizvodnje. Hrvatska poljoprivreda nije slijedila tu tendenciju, pa su njezini prosječni troškovi proizvodnje ostali visoki, nekonkurentni u svjetskoj trgovini. *Zato je prilagodba hrvatske poljoprivrede tim svjetskim tendencijama kategorički imperativ.* Sva-ko daljnje kašnjenje mjera u tome smjeru morat će plaćati budući naraštaji. Jedan od važnih uzroka toj činjenici je nedostatak kreditnih institucija, koje bi kreditirale poljoprivredu.

Tablica 5.

Broj stoke u Hrvatskoj, 1911.-2004.

Popis	Stoka (u tisućama)				Perad (u milijunima komada)
	Konja	Goveda	Svinja	Ovaca i koza	
1911.	338	1.268	1.117	2.164	3,8
1939.	358	1.109	1.197	1.800	5,5
1955.	353	1.036	1.214	1.438	6,2
1975.	209	1.040	1.749	860*	12,6
1989.	42	823	1.655	743*	16,5
1995.	21	494	1.175	453*	12,0
2003.	9	444	1.347	587*	11,8
2004.	10	466	1.489	721*	11,2

* Samo ovce

Što nam je raditi, kako bismo što prije i bezbolnije poljoprivredu izvukli iz tih teškoća? Mislim da je najvažnije spoznati narav moderne poljoprivrede.

Suvremena je poljoprivreda *kapitalom intenzivna djelatnost*: poljoprivrednik danas u razvijenim zemljama angažira 2-3 puta više osnovnih i obrtnih sredstava nego industrijski radnik. To je rezultanta stvaranja ekonomski održivih gospodarstava (na većim površinama, uz visoku mehanizaciju radova, s uporabom većih količina mineralnih gnojiva i sredstava za zaštitu bilja itd.).

U svijetu taj proces prate novčarski zavodi: poljoprivredne banke, zadružne štedionice i druge institucije. U nas su, međutim, potkraj devedesetih godina likvidirane brojne banke upravo u ruralnim područjima, tako da iza poljoprivrednog sektora ne stoje specijalizirane novčane institucije.

Mehanizacija, poljoprivredne zgrade, kupovina sjemena, gnojiva i sredstva za zaštitu bilja, sve to zahtijeva visok ulog kapitala, što poljoprivrednik iz tekućeg dobitka u pravilu ne može osigurati. Zato je kredit neminovnost i mora ga se osigurati želi li se osuvremeniti tradicionalnu poljoprivredu.

Možda su takve tendencije najrazvidnije u poljoprivredi SAD. Godine 1960. investicije po farmi bile su 53.036 US \$, da bi 1980. dosegule 413.685 US \$ ili gotovo osam puta povećane u 20 godina. To daje godišnje povećanje kapitala 10,8%. Obrtni je kapital povećan u tom dvadesetgodišnjem razdoblju 10,5%, a prihodi od prodaja rasli su 9,8%. Te su se tendencije nastavile i u posljednja dva desetljeća 20. stoljeća, ali malo sporije, kako pokazuje tablica 6.

Tablica 6.
Kapital uložen u farme u SAD, 1980.-1999.

Godina	Kapital u farmama (milijarde dolara)	Broj farmi (u tisućama)	Kapital uložen po farmi (u dolarima)
1980.	983	2.376	413.685
1990.	841	2.173	387.023
1999.	1.117	1.880	594.149

Izvor: US Statistical Abstracts of the United States, 2001.

Visok ulog kapitala po farmi, koji trajno raste, rezultanta je sve većih potreba ne samo za poljoprivrednu mehanizaciju i druge uređaje na farmi (muzilice, laktofrižeri, zgrade), već i za nabavu novoga zemljišta i povećanje stočnog fonda. Te se dodatne potrebe, u pravilu, ne mogu namiriti iz tekućeg dohotka, pa je stoga uzimanje kredita neminovnost: ono je u isti mah i instrument uz pomoć kojega se proširuje i povećava poljoprivredna gospodarstva Gabriel and Brake, 1982.). Pregled ukupnih dužničkih obveza daje tablica 7.

Tablica 7.

Bruto-domaći proizvod iz poljoprivrede u USA i farmerski dugovi

Godina	BDP (milijarde dolara, tekuće cijene)			Dugovi farmera	
	Ukupno	Poljoprivreda (%)	% GDP	Iznos (mrd)	% BDP poljoprivrede
1980.	2.795,6	68,2	2,4	167	245
1985.	4.213,0	82,9	2,0	178	215
1990.	5.803,2	989,0	1,7	138	140
1995.	7.400,5	93,9	1,3	451	161
2000.	9.963,1	107,2	1,1	176	164

Izvor: Statistical Abstracts of United States, 2001.

Farmerski se dugovi očividno povećavaju u masi, ali su dvadesetih godina bili (relativno) manji nego osamdesetih (kada su bili 2,5 godišnja BDP-a poljoprivrede, prema samo 1,6 BDP-a u 2000.).

Kako farmeri dobivaju kredit u USA?

- U SAD poljoprivredne kredite osigurava više kategorija davatelja kredita.
- Najznačajniji je (1) zadružni farmerski kreditni sustav (*The Cooperative Farm Credit System – FCS*), koji osigurava otprilike trećinu kredita farmerima. On se sastoji od tri cjeline: Federalne zemljišne banke, podružnica Federalne zemljišne banke i s njima povezanim lokalnim proizvodnim kreditnim institucijama i Bankom za zadrugarstvo (*Bank for Cooperatives*). Krediti iz toga izvora, u pravilu, imaju nižu kamatu od drugih kreditnih izvora.
- Drugi izvor čine komercijalne banke, koje se bave uglavnom kratkoročnim kreditiranjem tekućih potreba farme.
- Treći izvor su krediti što ih daju trgovci i posrednici, ali i pojedini poljoprivrednici susjedima. Taj se izvor kredita znatno smanjuje.
- Četvrti izvor su javni krediti, u pravilu, posredstvom *Farmers Home Administration*, za farmere koji ne mogu uzeti kredite od novčarskih institucija. Taj su oblik najčešće koristili zakupci koji su željeli i imali mogućnost kupiti zemlju, na kojoj rade, a nisu imali dovoljno kolaterala – pokrića za uzimanje takvog zajma. Iz tih javnih izvora kreditira se i farmere pogodene elementarnim nepogodama i drugim nevoljama.
- Peti su izvor, što se pojavio tek nedavno, osiguravajuća društva i drugi fondovi koji, tražeći sigurnost za svoje pologe, nerijetko ulažu u poljoprivredu.

Zaključak je ovog razmatranja vrlo jednostavan: i najrazvijenija kapitalistička privreda ima, radi razvoja poljoprivrede, iznimno diverzificiran sustav poljoprivrednih kredita, u što su uključene i tradicionalne štedno-kreditne udruge zadrugarskog tipa i banke i privatnici, ali i državna sredstva. Samo tako razvijen sustav može osigurati poljoprivredi (koja sve više postaje – kako rekospo – kapitalom

intenzivna djelatnost) dovoljno kredita za njenu prilagodbu novim tehnologijama, ali i zahtjevu za većim površinama i jedinicama proizvodnje (na kojima danas racionalan proizvođač ostvaruje dobitak).

Sličan sustav kreditiranja poljoprivrede imaju i zemlje Europske Unije, ali je ovdje raznovrsnost oblika znatno veća, zbog naslijeđenih različitih sustava. Osim toga, neke su se poljoprivredne banke odmaknule od poljoprivrede, dok druge sve više prilaze poljoprivredi, pa je situacija vrlo volatilna. Primjer Reiffeisen banke je znakovit: to su najprije bile seoske štedionice i »posujilnice«; udružile su se početkom 20. stoljeća u prvotno poljoprivrednu banku, a nakon što se razvila, danas tek marginalno posluje u poljoprivredi.

Kako je u nas? Od više od 30 milijardi zaduženosti Hrvatske (stanje 31. prosinca 2004.) tek je oko 1% bilo usmjereno prema poljoprivredi, pri čemu su više sredstava davale inozemne nego domaće (preostale) banke, unatoč očividnoj nužnosti usmjerivanja kapitala u tu desetljećima zanemarenu i zapostavljenu granu hrvatskoga gospodarstva. Nasuprot tome, u Hrvatskoj danas djeluju samo 123 štedno-kreditne zadruge (osmina broja iz 1913.), a nema nijedne agrarne banke. Malobrojne banke u ruralnim sredinama likvidirane su devedesetih godina.

Kreditiranje poljoprivrede radi transformacije u kapitalom intenzivnu djelatnost u zemljama EU, ali i u Japanu, bilo je osiguravano i posredstvom agrarnog protekcionizma (na početku 21. stoljeća subvencije u EU dosegnule su gotovo 40% vrijednosti poljoprivredne proizvodnje, u Japanu oko 60%, u Švicarskoj 70%, u Hrvatskoj samo 12%). Taj će nam put biti otvoren i kad udemo u Europsku Uniju.

Subvencije poljoprivredi u nas bile su više socijalna nego proizvodna kategorija: u svakom slučaju nedostatne da pokriju potrebe stvaranja ekonomski održiva gospodarstva. To je i glavni razlog zbog čega je smanjena uporaba mineralnih gnojiva i drugih sredstava za zaštitu bilja. Potrošnja je mineralnih gnojiva čak prepolovljena. Posljedice su bile stagnacija prinosa i viši troškovi proizvodnje po jedinici proizvoda.

Stoljetni nemar za stvaranje ekonomski održivih gospodarstava uvjetovao je nastanak ogromna broja patuljastih seljačkih gospodarstava, s velikim brojem parcela. Prosječna veličina seljačkog posjeda (tek malo iznad 2 ha) onemogućuje postizanje dohotka, kakav bi barem slijedio rast dohodaka u nepoljoprivrednim sektorima. Uz postojeću agrarnu politiku taj će segment hrvatskog društva i dalje biti nezadovoljan, ogorčen zbog svoga bijednog statusa i kao takav destabilizirati hrvatsku ekonomsku politiku.

Zaključak je neumitan:

- (a) nužna je promjena agrarne politike;
- (b) težište valja staviti na stvaranje ekonomski održiva seljačkog i krupnoga poljoprivrednoga gospodarstva;

(c) valja stvoriti kreditne institucije za poljoprivredu. To je nužno jer današnje stanje perpetuira postojeće nevolje. Taj će cilj biti postignut samo stvaranjem mikro-kredita za selo (zadružne i druge organizacije) te uz potporu snažne hrvatske agrarne banke.

U krizi je i cijeli ruralni prostor. U ruralnim je sredinama 1953. godine živjelo 76% stanovnika Hrvatske, a 2001. još 44% (gotovo dva milijuna). Bijeg se iz ruralnih sredina u gradove nastavlja, budući da ekonomska politika daje prednost (pretjeranoj) urbanizaciji, s razvojem velikih industrija i tercijarnih djelatnosti u gradskim aglomeracijama.

Nepostojanje sitnih i srednjih poduzeća u ruralnim sredinama prouzročilo je dvostruko negativne učinke:

- radna snaga »bježala« je iz ruralnih sredina, tražeći zaposlenje u gradovima gdje su se koncentrirale industrija i uslužne djelatnosti, nerijetko i pod teškim uvjetima (s niskim plaćama, a bez vlastitog stana, živjeli su dugo na rubu egzistencije). S druge strane, priljev velikog broja doseljenika u gradove izazvao je visoke troškove urbanizacije (omjer između troškova radnog mjesta i troškova smještaja radnika u gradskim sredinama iznosi 1:3), što je usporavalo razvitak gospodarstva. Izgradnja i koncentracija nepoljoprivrednih djelatnosti u gradovima prouzročila je, ne samo usporavanje gospodarskoga rasta u cjelini, nego ugrožava i ekološki održiv razvoj.
- na selu bi ostajali isključivo stariji ljudi, nerijetko i supruge s djecom, pa su se tako ruralne sredine senilizirale i feminizirale.

Disperzirana ili u gradovima koncentrirana industrija? Slovenija je, primjerice, razvila disperzirani model, prema kome su veliki proizvodni sustavi (Gorenje, Iskra, Slovenija les itd.) imali središnji komercijalni i istraživački tim na jednome mjestu, ali su desetine pogona bile razasute u seoskim naseljima. Taj se sustav uspješnim pokazao i u tranziciji, dok su se velike hrvatske tvornice u gradovima (Šavrić, TANG, TPK, Prvomajska i druge) pokazale ekonomski neodrživima. To jednako vrijedi za prehrambenu industriju (gdje prevladavaju velika poduzeća, smještena vrlo često izvan proizvodnih regija).

Posljedice su bile teške za ruralni prostor i tamošnje stanovništvo.

Europska Unija je već u doba Mansholta – šezdesetih godina prošlog stoljeća – smatrala kako je nužno sanirati poljoprivredu, kao tehnološki i ekonomski najzaostaliju gospodarsku djelatnost tadašnje Zajednice. Zato se u proračunu Zajednice od šezdesetih do osamdesetih godina izdvajalo i do 60% svih sredstava za poboljšice u poljoprivrednoj proizvodnji. EU, međutim, od 1988. mijenja težište svoje politike i počinje razvijati seoska naselja. Podloga za novi pristup bio je izvještaj *The Future of Rural Society* (1988. – Budućnost ruralnih prostora), kojim su postavljena dva glavna cilja: (a) podupiranje poljoprivrede u seoskim područjima, radi ublažavanja učinka strukturnih promjena na selo i (b) stvaranje poljoprivredni i

poljoprivrednicima komplementarnih aktivnosti u ruralnom prostoru, radi sustizanja blagostanja postignuta izvan ruralnih sredina.

Od toga doba sve programe poticanja poljoprivrede provodi se usporedo s onima za razvoj ruralnih sredina – i financira ih se iz istih fondova. U tom smislu držim da bi osnivanje *banke za poljoprivredu i ruralni razvoj* bilo ne samo novitet, nego i rezultanta postojećih svjetskih tendencija, kao i dobar pokretač (akviziter) pomoći, kakvu tome daju fondovi EU.

Suvremen razvoj poljoprivrede, obilježen trajno nižim dohocima poljoprivrednika (u usporedbi s gradskim stanovništvom) doveo je do spoznaje kako je opet nužno *reafirmirati gradske tržnice*. U SAD, Engleskoj, Španjolskoj i svima drugim zemljama zadnjih dvadeset godina ponovno se otvara seljačke – farmerske tržnice, na kojima se gradske potrošače opskrbljuje svježim voćem i povrćem, gljivama i mesnim preradevinama i stotinama drugih proizvoda, u koje su izgubili povjerenje u supermarketima.

Korist je dvojaka: gradski je potrošač tako opskrbljen kvalitetnim svježim proizvodima, a poljoprivrednik postiže znatno povoljnije cijene (i trostruko više, nego što ih dobiva pri prodaji veleprodavaču u vlastitome dvorištu). Naša agrarna i trgovinska politika, nažalost, još zastupa politiku ograničavanja pristupa tržištu sitnih proizvođača. Prema postojećim »pozitivnim« propisima, na tržnicama se ne bi smio pojavljivati prigradski uzgajivač voća, jer nije upisan u registar poljoprivrednika itd.

Promjena politike prema seljačkim tržnicama posebno bi pogodovala »seljacima-radnicima« (*part-time farming*), znači gospodarstvima kojih u masi seljačkih gospodarstava ima najviše. O tome su sociolozi pisali mnogo, od Rudolfa Bičanića (1936.: 113-116; 1959.) i Staneta Krašoveca (1965., 1974.) do Stipe Šuvara (1963., 1967.), Petra Markovića (1974.) i drugih (Cvjetičanin, Defilippis, Dilić et al., 1980.).

Želimo li revitalizirati ruralnu Hrvatsku, a to nisu samo sela, nego i naselja na rubovima gradova (Dugo Selo; Zaprešić, primjerice) nužno je ta područja ekonomski diverzificirati, unoseći u njih pogone ili djelatnosti, komplementarne sada zapuštenoj poljoprivredi. Ruralne sredine ne smiju se oslanjati isključivo na poljoprivredu: seosko domaćinstvo teži, a socijalna politika to podržava, da prihode stječe iz dva ili više nezavisnih izvora prihoda. To je neminovnost, s obzirom na rizike imanentne poljoprivrednoj proizvodnji.

Ekonomska politika, pa i gradovi, morali bi više prepoznavati potrebe svojih građana, koje se može zadovoljiti s razvijenom i uređenim ruralnim prostorom, pa bi morali preuzeti i takve odgovornosti.

Treba, naposljetku, sagledati i neophodne promjene u bankarskom sustavu. Brojnim odlukama Narodne banke Hrvatske zapravo su likvidirane banke u ruralnim sredinama, što je još više potenciralo imanentne teškoće ruralnih sredina. Potrebna je na tom planu odlučna akcija – što prije to bolje.

Literatura

1. Bičanić, Rudolf (1936.): Seljaci-radnici. – U: Rudolf Bičanić: Kako živi narod: život u pasivnim krajevima. – Zagreb: Tipografija, str. 113-116.; pretisnuto u: *Sociologija sela*, Zagreb, 34 (1996) 131/132 (1/2): 89-91.
2. Bičanić, Rudolf (1937.): Agrarna kriza u Hrvatskoj 1873.-1895. godine i njezin utjecaj na ekonomsku i socijalnu strukturu Hrvatske. – *Ekonomist*, Zagreb, 3 (1937) 3: 97-108; 3 (1937) 4: 151-159; 3 (1937) 5: 199-207.
3. Bičanić, Rudolf (1952.): Oslobođenje kmetova u Hrvatskoj godine 1848. – U: Rudolf Bičanić: *Počeci kapitalizma u Hrvatskoj ekonomici i politici*. – Zagreb: Školska knjiga, str. 65-126.
4. Bičanić, Rudolf (1959.): Tipovi mješovite seljačko-radničke obitelji s obzirom na raspodjelu dohotka. – *Sociologija*, Beograd, 1 (1959) 1: 111-123.
5. Cvjetičanin, Vladimir; Defilippis, Josip; Dilić, Edhem; Hodžić, Alija; Puljiz, Vlado; Štambuk, Maja (1980.): Mješovita domaćinstva i seljaci-radnici u Jugoslaviji. – Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 215 str.
6. Gabriel, S. C.; Brake, J. R. (1982.): Who and Hows of Credit and Finance. – In: USDA Yearbook of Agriculture 1982. – Washington, DC: USDA
7. Krašovec, Stane (1965.): Budućnost mješovitih gospodarstava. – *Sociologija sela*, Zagreb, 3 (1965) 7/8: 5-23.
8. Krašovec, Stane (1974.): Porast mješovitih domaćinstava i problemi njihova istraživanja. – *Sociologija sela*, Zagreb, 12 (1974) 46: 5-38.
9. Marković, Petar (1974.): Migracije i promene agrarne strukture. – Zagreb: Centar za sociologiju sela, grada i prostora Instituta za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 126 str.
10. Popović, Štefanija (1993.): Seljaštvo na vlastelinstvima u Hrvatskoj 1848.: sastav seljačkih posjeda na hrvatsko-slavonskim vlastelinskim imanjima u doba ukidanja feudalizma. – Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, 274 str.
11. Radić, Antun (1900.): Seljački kredit. – *Dom*, Zagreb, 1 (1900) 18.
12. Radić, Antun (1901.a): Hrvatska poljodjelska banka. – *Dom*, Zagreb, 2 (1901) 2.
13. Radić, Antun (1901.b): Dužnost domoljubnih novčarnica i štediona. – *Dom*, Zagreb, 2 (1901) 8.
14. Radić, Antun (1902.a): Može li se sloboda kupiti zlatom? – *Dom*, Zagreb, 3 (1902) 6.
15. Radić, Antun (1902.b): Seoska blagajna. – *Dom*, Zagreb, 3 (1902) 7.
16. Radić, Antun (1904.): Hrvatska poljodjelska banka. – *Dom*, Zagreb, 5 (1904).
17. Stipetić, Vladimir (1959.): Kretanje i tendencije u razvitku poljoprivredne proizvodnje na području NR Hrvatske. – Zagreb: Izdavački zavod Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, XIX, 212 str.
18. Stipetić, Vladimir (1992.): Razvoj seljačkog i farmerskog gospodarstva u svijetu. – U: Ivo Vajić (ur.): *Hrvatski farmer: programi razvoja obiteljskih gospodarstava*. – Zagreb: Globus, str. 33-49.
19. Stipetić, Vladimir (1993.): Prosječne i optimalne veličine poljoprivrednih gospodarstava u Zapadnoj Europi i Sjevernoj Americi. – *Poljoprivredne aktualnosti*, Zagreb, 29 (1993) 1/2: 69-90.
20. Šuvar, Stipe (1963.): Poljoprivredni nepoljoprivrednici. – *Sociologija sela*, Zagreb, 1 (1963) 1: 65-86.; pretisnuto u: Stipe Šuvar: *Sociologija sela*, II. tom. – Zagreb: Školska knjiga, 1988., str. 36-55.
21. Šuvar, Stipe (1967.): Pristup socijalnoj strukturi današnjeg jugoslavenskog sela. – *Naše teme*, Zagreb, 11 (1967) 7; pretisnuto u: Stipe Šuvar: *Između zaseoka i megalopolisa*. – Zagreb: Centar za sociologiju sela Instituta za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 1973., str. 29-46.
22. Woytinsky, Wl. (1925.): Die Welt in Zahlen, Drittes Buch: Landwirtschaft. – Berlin: Mosse.

Vladimir Stipetić

Croatian Academy of Sciences and Arts, Zagreb, Croatia

The Transformation of the Agricultural Holdings and the Credit Financing of the Rural Areas

Summary

The author is reflecting on the role of finances, the force which following the breakthrough of the monetary economy – since money becomes the principal mean of exchange and measure of value – has enabled the creation of *the economically sustainable agricultural estate* with the comparable income to the urban income. The author points out how the conversion of natural peasant's holdings into commodity and market holdings was enabled by the development of mutual loan co-operative institutions that credited the low-accumulative and indebted holdings to develop their production. In the first part of this article the role of mutual credit co-operative institutions in Croatia is described. Due to accumulated debts, a very narrow market, a small purchasing power and the inexistence of money/banking institutions, and following the abolition of serfdom in the 19th century, and especially at the time of the European agricultural crises in 1873 the already disastrous situation of the farmer was made even worse. As the main condition of conversion of agricultural holdings into commodity and market holdings and their development, credit financing was established through the growth of the agricultural co-operative movement whose first and main forms were mutual loan co-operative institutions modeled on Austrian Reiffeisen rural savings banks. In Croatia and Slavonia from 1864 when the first such co-operative was established, up to 1913 the number of mutual loan co-operatives has risen to 832 and the credit potential of the mutual loan co-operative institutions has increased 11 times in 22 years! Due to loans the Croatian rural areas managed to catch up with the development of capitalism in Central Europe, the farmer became independent, a small entrepreneur, seeking for new ways of production, and fighting for a greater income of his holding. The second part of this article analyses the role of credit financing in the development of the agriculture following the technological revolution in the second half of the 20 century, whose main prerequisite was rationalization and lowering of the expenses per product unit. Only the producer earning an income comparable to the income in the non-agricultural sector (where income is constantly growing) can survive in the agricultural global market. As a result, a rapid alteration in the structure of the agricultural holdings occurs – there is a reduction in the number of holdings and a parallel process of growth of the remaining estates (in the developed countries only 15% of the estates have survived the 20th century by increasing their average farm surface by three to five times), as well as a constant growth of investment by farm (for machinery, innovations, purchase of land and increase of the cattle stock). It is impossible to finance the investments through

current income of the estate and it is, therefore, necessary to use loans; the developed countries have created a diversified incentive system of credit financing. Since, according to those indicators, Croatia is falling behind and the Croatian agriculture and the rural areas are facing a crisis at the beginning of the 21th century, the author believes a decisive action is necessary in order to secure conditions for revitalization of its rural areas through changes in the banking system.

Key words: peasant's agricultural holding, rural development, co-operative movement, crisis, credit financing (mutual loan co-operative)

Received on: 12th April 2005

Accepted on: 25th April 2005

Vladimir Stipetić

Académie Croate des Sciences et des Arts, Zagreb, Croatie

La transformation des exploitations agricoles et l'allocation de crédits aux milieux ruraux

Résumé

L'auteur étudie le rôle des finances, cette puissance qui, après la percée de l'économie monétaire – car l'argent devient le principal moyen d'échanges et le critère de la valeur – a rendu possible la création de *l'exploitation agricole économiquement durable* et la parité du revenu agricole avec celui du milieu urbain. L'auteur montre comment la transformation de l'exploitation agricole naturelle en exploitation de marché et de marchandises a rendu possible l'allocation de crédits hypothécaires pour le développement de la production des exploitations à faible accumulation et des exploitations endettées. Dans la première partie de l'étude est présenté le rôle des établissements coopératifs de crédit en Croatie. En raison de l'endettement, du marché très restreint et du petit pouvoir d'achat ainsi que de l'inexistence d'établissements monétaires, après l'abolition du servage au XIX^e siècle et surtout quand la crise de l'agriculture en Europe, en 1873, a encore aggravé la position déjà catastrophique des paysans, le crédit, en tant que principale condition de la transformation de l'exploitation agricole en exploitation marché et de marchandises et de son développement, a été instauré par le renforcement du coopératisme agricole dont la première forme, la principale, étaient des institutions coopératives de crédit, principalement sur le modèle des caisses d'épargne rurales autrichiennes Reiffeisen. De 1864, lorsque la première coopérative de ce genre a été fondée, à 1913, le nombre des coopératives de crédit en Croatie et en Slavonie a augmenté à 832 et le potentiel de crédit des institutions coopératives de crédit a été augmenté de onze fois en 22 ans! À l'aide du crédit, le milieu rural croate s'est mis au diapason du développement du capitalisme en Europe centrale – le paysan est devenu indépendant, il est devenu un petit entrepreneur qui recherche de nouvelles méthodes de production, en luttant pour de plus importants revenus de son exploitation. La seconde partie de l'étude est une analyse du rôle de l'allocation de crédit dans le développement de l'agriculture après la révolution technologique dans la seconde moitié du XX^e siècle, dont la condition principale était la rationalisation et la diminution des frais par unité de produit. Sur le marché globalisé, dans l'agriculture seul peut se maintenir le producteur qui réalise un revenu égal à celui des activités non agricoles (les revenus de ces dernières augmentent sans cesse). Les conséquences furent une brusque transformation de la structure des domaines agricoles – diminution du nombre des exploitations agricoles et processus parallèle d'agrandissement des domaines agricoles subsistant (au XX^e siècle, dans les pays occidentaux développés n'ont survécu qu'environ 15% des exploitations, en augmentant leur superficie moyenne de trois à cinq fois), et un

accroissement constant des investissements par ferme (pour la mécanisation, l'introduction d'innovations, l'achat de terres et l'augmentation du nombre de bestiaux). Il est impossible de payer les investissements avec le revenu courant d'une exploitation agricole, mais en prenant un crédit, et c'est pourquoi les pays développés ont mis au point un système de crédit diversifié stimulant. Etant donné que d'après ces indices la Croatie a du retard, que l'agriculture et l'espace rural croates sont en crise au début du XXI^e siècle, l'auteur estime nécessaire une action urgente et énergique, afin d'assurer, par des modifications indispensables du système bancaire, les conditions de revitalisation de sa partie rurale.

Mots-clés: exploitation agricole, développement rural, coopératisme, crise, allocation de crédit (coopératives de crédit)

Reçu: 12 avril 2005

Accepté: 25 avril 2005